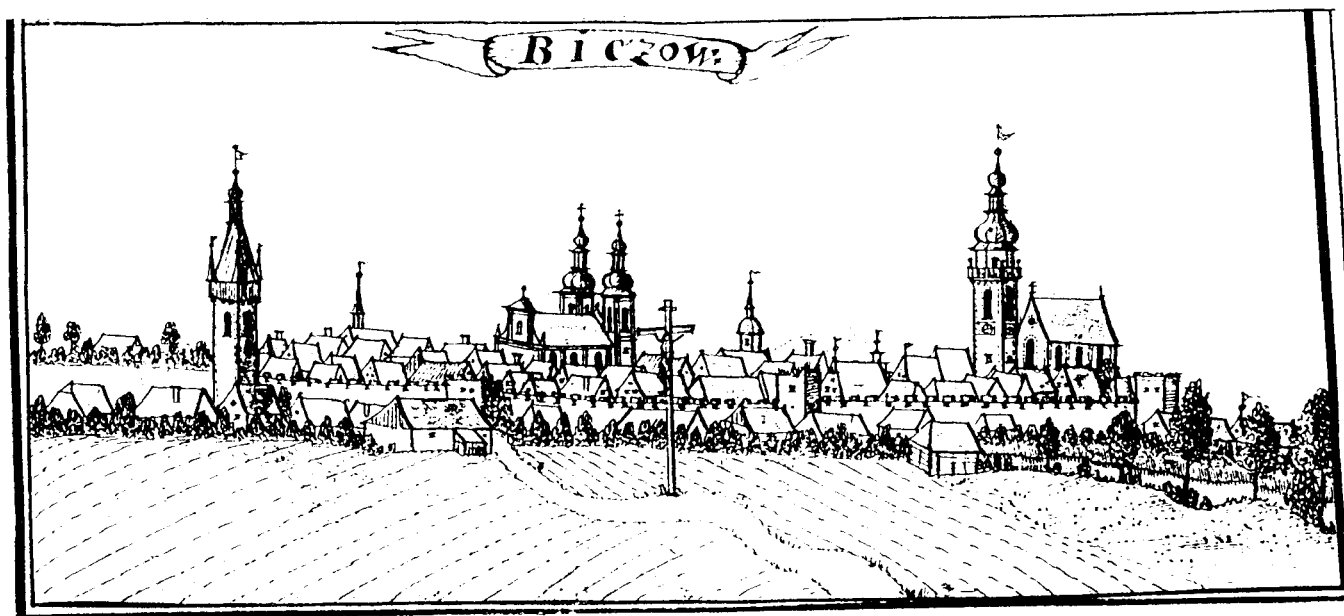


KOSTEL MATKY BOŽÍ (SV. VAVŘINCE) v NOVÉM BYDŽOVĚ

KAREL KUČA



Obr. 1: Nový Bydžov na vedutě F. B. Wernera z 1. poloviny 18. století, která jako jediná zachycuje původní strmý západní štít kostela a patrně renesanční úpravu zakončení věže. SÚPP Praha.

V období od přelomu 13. a 14. století vznikly v nově založeném villikačním královském městě Novém Bydžově dvě monumentální církevní stavby: městský kostel a minoritský klášter s kostelem. Z minoritského kláštera se však po požáru města r. 1420 a destrukcích v husitských válkách dochovala jen klenební konzola ve tvaru hlavy, vykopaná v polovině 19. století, která byla později osazena do průjezdu novogotické novobydžovské radnice. Jakékoli poznatky o tomto významném středověkém celku, který se rozkládal severovýchodně od náměstí, na místě pozdější židovské čtvrti, by proto mohl přinést jediné archeologický průzkum. Není vyloučeno, že architektura minoritského kostela mohla být poměrně blízká městskému kostelu Matky Boží, neboť ten vykazuje řadu rysů odpovídajících mendikantským kostelům; obě stavby vyrůstaly současně a nelze vyloučit, že je mohla budovat i táž stavební huť.

Děkanský kostel Matky Boží (patrocinium sv. Vavřince doloženo prvně až r. 1641) v Novém Bydžově je jedním z nemnoha kostelů královských měst v Čechách, jichž se téměř nedotkla vlna pseudoslohových a puristických úprav a přestaveb ve 2. polovině 19. a počátkem 20. století, která více nebo méně znehodnotila či poškodila původní architekturu kostelů většiny českých královských měst (Rakovník, Nymburk, Hradec Králové, Chrudim, Dvůr Králové, Vysoké Mýto, Polička aj.). Novobydžovský kostel poznamenaly jen dílčí ba-

roční a pozdější utilitární úpravy, které lze snadno rozlišit. Již z tohoto pohledu má tedy značný umělecko-historický význam. Přesto, a přes nespornou hodnotu této stavby i v soudobém kontextu architektury přechodu rané do vrcholné české gotiky, nebyla tomuto kostelu ze strany umělecké historie dosud věnována téměř žádná pozornost.

Farní kostel, podobně jako areál kláštera, byl cíleně situován při hradbách pravidelně lokovaného města. Kostel se hřbitovem zaujal jižní polovinu domovního bloku mezi náměstím a jižní dvojitou hradbou, západně při Chlumecké (dvojitě) fortně.

Za první, třebaže pouze nepřímou zmínku o existenci či budování kostela lze považovat darovací listinu z r. 1305, kdy starobydžovský kostel dostal náhradu za ztrátu desátků, která mu vznikla založením Nového Bydžova, ves Rosejovice. Tyto desátky tedy nejpozději od r. 1305 sloužily k výstavbě novobydžovského kostela. Začátek jeho stavby lze tedy položit zhruba na přelom 13. a 14. století (asi ne dříve než 1290), nepochybně současně s lokací města.

Roku 1311 byl kostel (resp. jeho část) vysvěcen za 8 kop biskupem Heřmanem Zajícem z Valdeka. Farní funkce kostela je prvně doložena r. 1358. Kostel, stejně jako jeho starobydžovský předchůdce, patřil kanovnické kolegiální kapitule při kostele sv. Apolináře v Sadské, již zůstal i po jejím přenesení na Nové Měs-

to pražské roku 1362. Kolem roku 1367 odváděla novobydžovská fara pražským kanovníkům 18 gr. papežského desátku.

Nový Bydžov byl ve středověku sídlem děkanátu, který spadl pod arcijáhenství Hradec Králové a zahrnoval farnosti Nový Bydžov, Metličany, Vysočany, Bydžovská Lhotka, Boharyně, Babice, [Luhý]¹⁾, Stará Voda, Vápno, Újezd, Chlumec nad Cidlinou, Lučice, Lovčice, Lužec nad Cidlinou, Vlkov nad Lesy, Běrunice, Městec Králové, Sloveč, Záhornice, Kněžice, Chroustov, Starý Bydžov, Žlunice, Kozojedy, [Blížkov], Vršce, Smidary, Loučná Hora, Ohnišťany, Lískovice, Chodovice, Podhorní Újezd, Sobčice, Chomutice, Vysoké Veselí, Velešice, Hradištko (u Vysoké Veselí), [Slatinky], Slatiny.

Po celé předhusitské období kostel značně bohatl z odkazů novobydžovských měšťanů. Roku 1384 pak v kostele probíhala nějaká stavební činnost, neboť toho roku dal Pecold bohatý 2 kopy pražských grošů „na stavbu kostela“ (*pro structura ecclesiae*).

Kostel byl poškozen velkým požárem města 15. června 1420; zničen byl zejména krov a patrně i podvěžní kaple (viz dále).

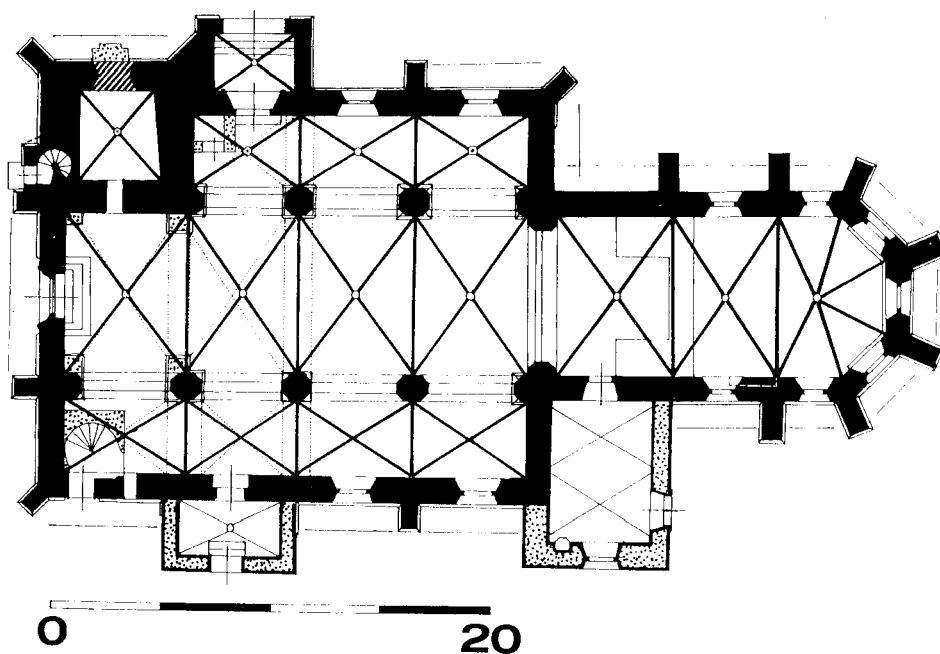
Patronátní právo kapituly zaniklo v husitském období, kdy podací právo připadlo Čenkovci z Vartemberka, který v kostele zavedl přijímání podobojí a podřídil tak město po církevní stránce konzistoři podobojí.

Zachovávaní kališnické víry městu r. 1517 potvrdil i Vilém z Pernštejna. Ve 30. letech 16. století obohatil interiér kostela křídlový kališnický oltář, tzv. Archa Bydžovská, jedno z nejvýznamnějších zachovaných děl té doby, uložené dnes v Městském muzeu; retabulum pochází až z r. 1605.

Město bylo utrakvistickým až do r. 1608, kdy se všichni obyvatelé přihlásili k luterství.

V roce 1623 se vystřídali první 3 katoliční faráři: Augustín z Hradce, Fabian Šebestian z Týnce a Tomáš Paulín z Tupé Hory - ten za vojenské asistence zahájil téhož roku násilnou rekatolizaci, která trvala až do roku 1627. Formálně město přistoupi ke katolictví roku 1628. Roku 1631 se Nový Bydžov stal sídlem vikariátu.

Základ dispozice a hmoty kostela tvoří vysoká střední loď a stejně vysoký, značně protáhlý chór s trojbokým závěrem (tři strany osmiúhelníku). Zvenčí tvoří



Obr. 2: Půdorys kostela. Černé: gotické zdivo, tečkované a silně obtažené: barokní zdivo, tečkované: 19. století. Úsečky souběžné se stěnami vyznačují existenci parapetní římsy. (Půdorys podle UPC (K-O), doplnil a opravil Karel Kuča)

souvislou hmotu, v interiéru jsou odděleny výrazným lomeným triumfálním obloukem.

K této kompaktní hmotě jsou po stranách v délce střední lodi připojeny lodě boční, nižší, ale přesto natolik vysoké, aby z kostela vytvořily nepravou baziliku (pseudobaziliku), tedy prostor, osvětlovaný pouze velkými okny bočních lodí, jejichž střechy zakrývají prakticky celou výšku stěn lodi hlavní, v níž proto okna být nemohou.

Severozápadní nároží stavby zaujímá masivní a velmi vysoká věž.

Kostel má tři původní portály: západní, severní a jižní. Severní portál chrání gotická předsíň, jižní vstup zakrývá předsíň novější, zřejmě barokní.

Do kouta mezi jižní lodí a presbytářem je vložena barokní sakristie.

Kolem celého kostela s výjimkou novější sakristie a jižní předsíň obíhá pískovcový sokl, který je však dnes téměř v úrovni postupně zvyšovaného terénu. Kostel tím byl nevhodně opticky snižen; jeho původní výška byla téměř o metr vyšší. Podlaha chrámu je proto dnes pod úrovní terénu. Rovněž nálezy hrobů až 3 m pod dnešní úrovní terénu kolem kostela potvrzují poměrně výrazné zvyšování terénu.

Při kostele existoval od jeho založení do r. 1874 hřbitov, používaný vesměs jen do r. 1601, kdy byl založen nový (luteránský) hřbitov při novém kostele Nejsvětější Trojice. Areál středověkého hřbitova při kostele Matky Boží byl ohrazen zdí, která se zřejmě napojovala na městské opevnění, a jeho součástí byla i gotická kostnice, zbořená spolu s ohradní zdí po požáru r. 1817 jako zdroj stavebního kamene pro znovuvýstavbu městských domů.

Kostel je dnes omítnut (obnoveno vyjma věže r. 1980,

1) Závorkami [] jsou vyznačeny zaniklé obce.

věž počátkem 90. let). Původní strukturu stěn popsal V. Mencl. Lomové zdivo presbytáře bylo kladeno do bohatého maltového lože po vrstvách tak, že několik kvádrů, naznačujících řádku, fixovalo výšku vrstvy, dorovnané pak lomovým kamenem, a tím i líc celé zdi. Ložná malta, vytlačena ze spár, byla seškrábnuta, ale současně přihozena tam, kde lomový kámen od líce příliš ustupoval; po líci však malta přihazována a roztírána v celé ploše nebyla, takže čela všech větších i většiny drobných kamenů zůstala viditelná a reliéfně vystupovala před povrch maltové plochy. Tato technika úpravy stěn byla běžná snad u všech našich kostelů od konce 13. po celou 1. polovinu 14. století a je škoda, že při nedávné opravě nebyla obnovena. Souvislou hladkou omítku dostal kostel patrně v 70. letech 18. století, nově byl omítnut a obílen r. 1878.

Presbytář kostela je tvořen dvěma klenebními poli nestejných délek a vlastním závěrem. Klenby jsou křížové, s kápěmi, vyzděnými z gotických cihel o formátu 24-25 x 13-14 x 7-8 cm, s pískovcovými žebry hruškovcového profilu, vybíhajícími z drobných polygonálních přízdních konzol. V křížení žebíř jsou plné terčovitě svorníky.

Vyjma kněžiště je celý presbytář prosvětlen vysokými okny o výrazně rozevřených špaletách, zvenčí pískovcových, přecházejících v průběžný římsový parapet. V interiéru obíhá obdobný parapet, avšak pouze pod okny polygonálních stěn závěru. Pod ním se na sever-

ní polygonální stěně zachoval na omítce namalovaný konsekrační kříž v kruhovém terči. Okna středního pole presbytáře jsou velmi široká, završená téměř obloukově, okna závěrového travé jsou užší (což odpovídá i půdorysu) a hroditě zaklenutá. Všechna okna mají, bohužel, osekane kružby, pouze v užších oknech závěru se dochoval zbytek členění, totiž obloukový profil, který odděloval někdejší kružbovou plochu od hroditěho vrcholu okna. Okno ve východní stěně závěru bylo v baroku druhotně zaslepeno. Sedile v jižní stěně presbytáře, mimoosově východně pod západním z obou oken, je patrně pozdně gotická; má poměrně jednoduchou profilaci a segmentový záklenek.

Presbytář je zvenčí zajištěn jednou odstupněnými vysokými opěráky, jejichž čelní stěny jsou vyzděny z pískovcových kvádrů. Kryjí je pultové stříšky.

Délka presbytáře činí 16,5 m, šířka 9,5 m. Pod presbytářem je krypta, sklenutá na dvou sloupech, v současné době nepřístupná, v níž byly nalezeny pozůstatky 20 šlechticů a 8 neerbovních osob.

Působení presbytáře výrazně poznamenal monumentální raně barokní oltář z let 1680-83 od truhláře J. Pešínského a řezbáře M. Grabnera, s obrazy J. J. Heinsche, o jehož vybudování se zasloužil děkan Václav Pankrác Viche. Právě instalace oltáře vyvolala zazdění východního okna závěru.

Středověká sakristie byla zcela přestavěna, rozšířena a zaklenuta po r. 1725, kdy se duchovní správy ujal Jan Josef Escherich. Z té doby pochází i barokní portálek vstupu do sakristie z někdejšího hřbitova. Sakristie je sklenuta dvěma poli křížové klenby se štukovými zrcadly a malbami, které byly přemalovány v 19. století.

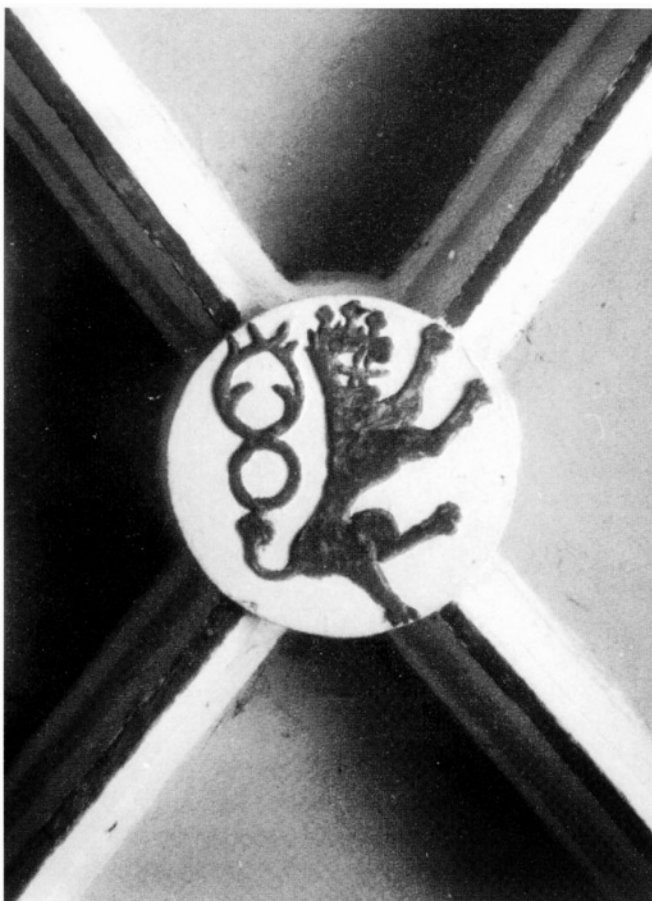
Pseudobazilikální trojlodí o délce 23,5 m a šířce 19 m je rozděleno hladkými pískovcovými pilíři arkád mezi hlavní lodí a loděmi bočními. Pilíře v severní a jižní řadě nejsou totožné. Severní pilíře jsou vzásadě hranolové, v nárožích zkosené. Boky pilířů mají šířku 75 cm, šířka zkosení je 31-32 cm. Jižní pilíře jsou osmiboké, ovšem ne zcela pravidelné - šířka stran kolísá mezi 44 a 56 cm. Patky pilířů na severní straně jsou čtvercové, na jižní straně osmiboké, v podstatě jen v podobě soklu, který vůči pilířům předstupuje o cca 5 cm. V původní podobě se uplatňují ovšem pouze patky nejvýchodnějšího travé, neboť v ostatních je pohltily pilíře barokní kruchty.

Hlavní a jižní boční loď jsou tvořeny čtyřmi klenebními travé, severní boční loď pouze třemi, neboť nejzápadnější pole zaujímá věž. Všechna pole jsou zaklenuta křížovými klenbami na přízdních polygonálních konzolách, obdobně jako v presbytáři. Žebra a konzoly jsou pískovcové, kápě jsou vyzděny z cihel o rozměru 29 x 14-15 x 6-7 cm, tedy poněkud odlišných oproti presbytáři, zejména větší délkou.

V jižní lodi nejsou v křížení klenebních žebíř svorníky. Terčovitě svorníky severní boční lodi jsou v krajních travé plné, ve středním travé je svorník dutý. Ter-

Obr. 3: Přehled trojlodím do presbytáře.





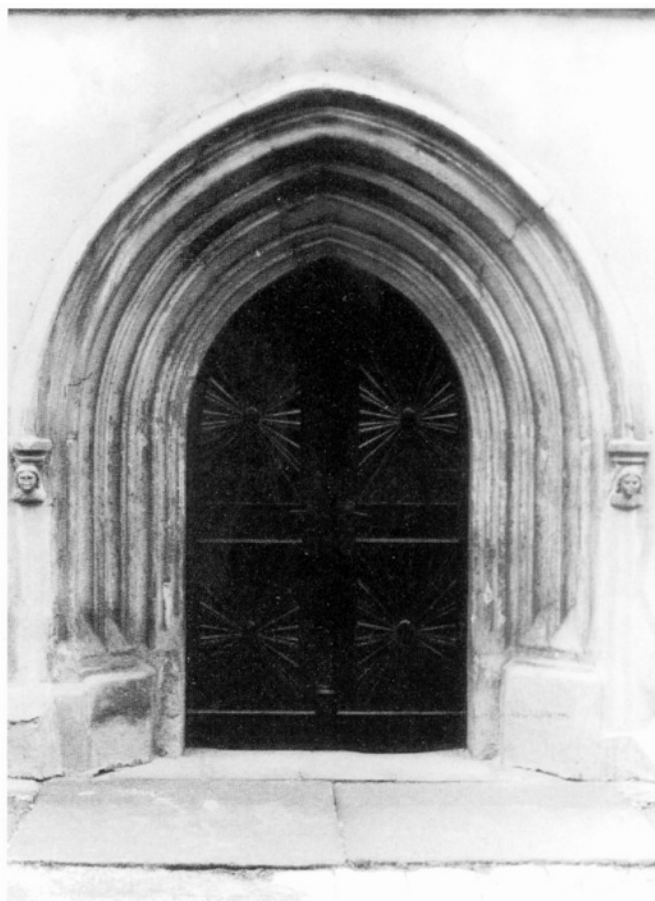
Obr. 4: Terčovitý svorník s královským lvem klenby severní předsíně.

čovitý svorník nejvýchodnějšího travé hlavní lodi je plochý, plný, ostatní jsou reliéfní. Směrem k západu je to svorník s motivem šestilisté růže, následuje svorník s reliéfem Kristovy hlavy, a v nejzápadnějším travé svorník s reliéfem královského lva.

Rovněž křížovou klenbu severní předsíně završuje plochý terčovitý svorník s reliéfem královského lva. Klenba předsíně s žebry typického hruškovcového profilu vychází z polygonálních konzol neúměrné velikosti vzhledem k síle žebra. Vlastní předsíní má široký lomený pískovcový portál s kolmým, jedenkrát zkoseným ostěním. Portál má světlou šířku 293 cm a světlou výšku 338 cm. Portál severní boční lodi je rovněž lomený, velmi bohatě profilovaný, s pruty vybíhajícími z poměrně vysokého soklu. Světla šířka činí 163 cm, světla výška 306 cm. Rámování portálu je nasazeno na drobné konzolky. Podstřeší severní předsíně je přístupné obdélným otvorem v její východní štítové stěně.

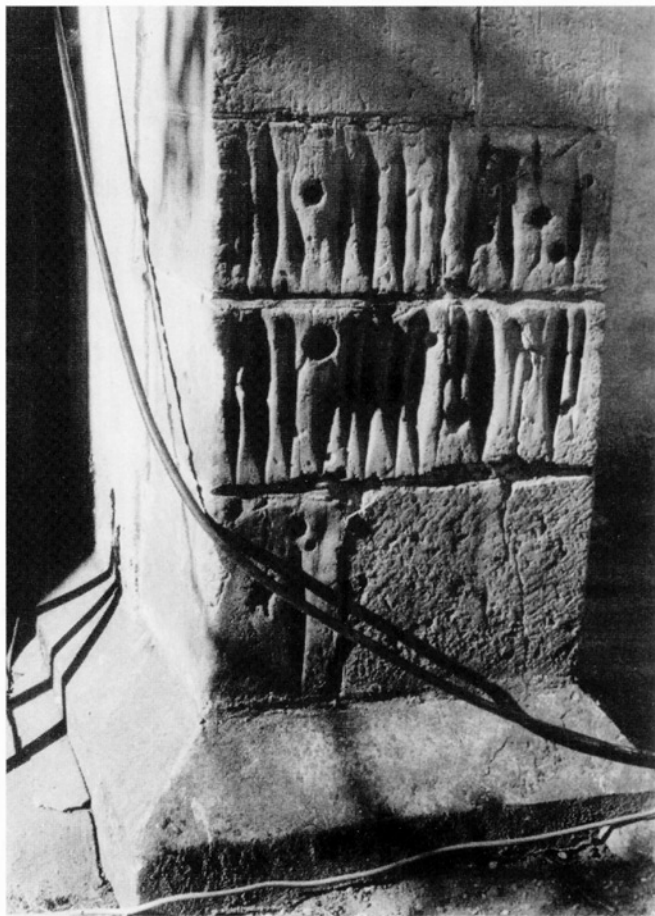
Západní portál kostela je zcela analogický severnímu, konzolky orámování mají podobu dívčích (andílčích) hlaviček s římsou. Rovněž rozměry se liší jen málo: světla šířka je 161 cm, světla výška 279 cm.

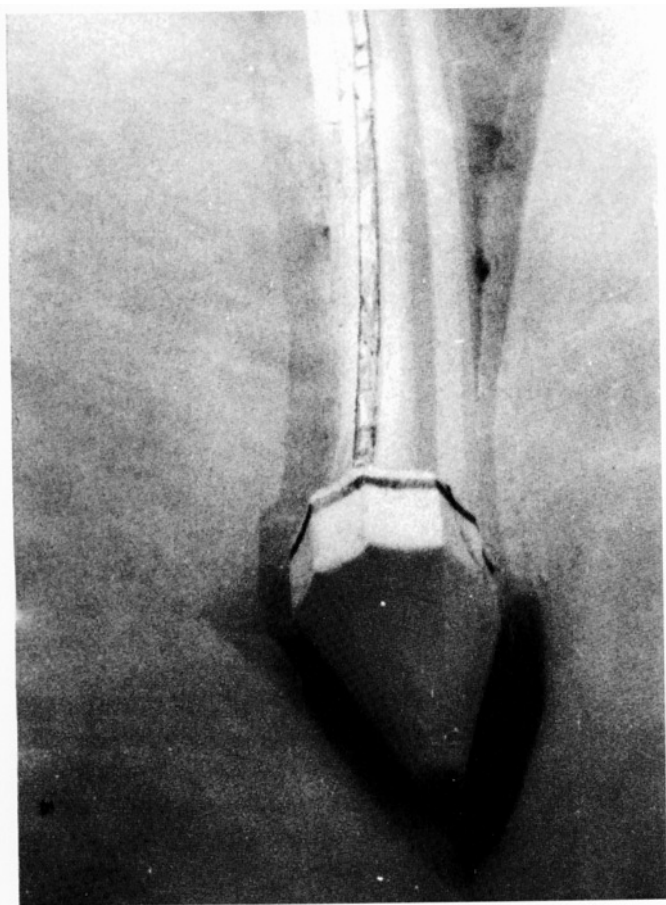
Jižní portál je mnohem skromnější, téměř plochý, půlkruhově zaklenutý. Levá římsová konzolka orámování archivoly má podobu andílčí hlavičky, pravá Kristovy (?) hlavy, která je vůči levé výrazně větší. Provedení portálu, zvláště jeho archivoly, je značně neumělé. Všechny tři vstupní portály jsou zevnitř zasunu-



Obr. 5: Západní portál kostela.

Obr. 6: Rituální vrypy na opěráku východně od severního portálu.





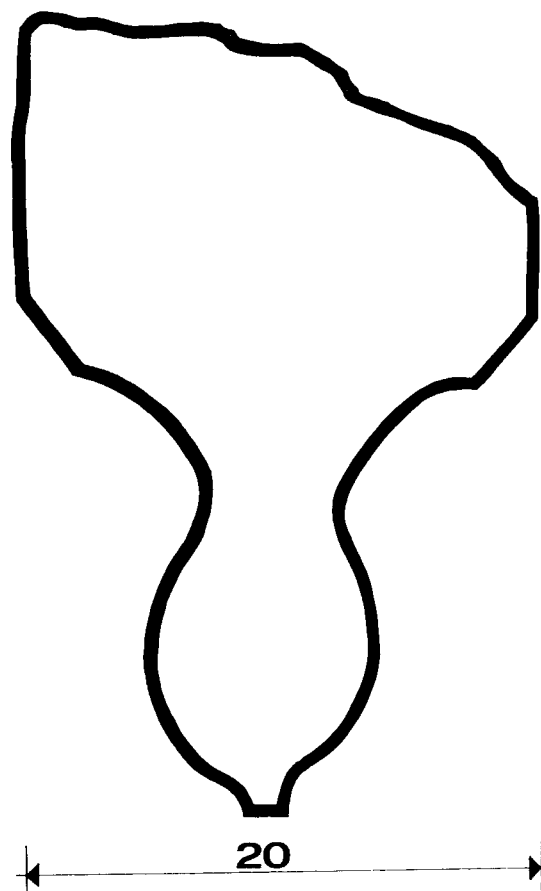
Obr. 7: Severozápadní klenební konzola dnešního podvěží.

ty do vysokých nik, které jsou zaklenuty segmentem.

Trojlodí je osvětleno hrotitými okny bočních lodí, analogickými oknům v presbytáři. Mají rovněž široce rozevřené pískovcové špalety a vyrůstají z parapetní římsy. Kružby byly osekány. Pískovcová parapetní římsa je i v západním průčelí trojlodí, ovšem pouze v šířce střední lodi a poněkud výše nasazená než u bočních lodí. Nad ní je střední loď prolomena vysokým lomeným oknem atypického provedení; jako jediné nevyrůstá z parapetní římsy a nemá pískovcovou špaletu, pouze šikmý pískovcový parapet. V okně je kružba raně gotického typu, zřejmě však z 19. století.

Druhotně bylo upraveno okno středního travě severní boční lodi. Je půlkruhově zaklenuté, bez pískovcových špalet a bez průběžné parapetní římsy. Zde totiž stála mladší, ale předbarokní tzv. Prosečovská kaple, pod níž byla hrobka. Do zdiva kaple byl začleněn i opěrák lodi, který byl znovu obnažen až po zboření kaple. Opěrák má při zemi výrazné vertikální vrypy, zřejmě vzniklé kultovním broušením nožů o příbytek Páně. Podobné vrypy jsou i na boku opěráku vlevo od západního portálu a na opěráku na severozápadním nároží věže. Tyto vrypy jasně dokazují druhotnost někdejší Prosečovské kaple. I zde tedy původně existovalo hrotité okno s pískovcovou špaletou a průběžnou parapetní římsou.

Jednotlivá travě a nároží trojlodí jsou zvenčí zajištěna jedenkrát odstupněnými opěráky obdobného pro-



Obr. 8: Profil žebra nalezeného v zásypu dnešní klenby podvěží. (Kresba K. Kuča.)

vedení jako u presbytáře, ovšem se štítkovým zakončením. Věž má opěráky bez štítků.

Zatímco prostor i exteriér presbytáře se dochoval prakticky v původním stavu (nehledíme-li na zazdění východního okna), trojlodí bylo v interiéru výrazně poznamenáno pozdějšími úpravami, které se v určité míře promítly i navenek. Nejzávažnější změnou byla vestavba mohutné trojramenné barokní kruchty, která zabrala celou západní polovinu trojlodí. Roku 1751 pak byly od Matěje Weltzela z Králík na kruchtě instalovány varhany, které kostel dosud postrádal. Původní osmiboké pilíře střední lodi byly obezděny hmotnými barokními pilíři čtvercového půdorysu. Současně tak bylo středním obloukem kruchty odděleno nejzápadnější travě hlavní lodi od původně celistvého vnitřního prostoru a polovinu travě jižní lodi vyplnilo točité schodiště na kruchtě, přístupné zvenčí novým portálkem, později vyměněným, s nadpražím ve tvaru záclonového oblouku, vypůjčeném z pozdní gotiky. Vestavba kruchty vyvolala též částečné zazdění krajního gotického okna boční lodi. Pro osvětlení prostoru pod kruchtou bylo proto prolomeno drobné obdélné okénko. Částečně zazděno však muselo být i sousední gotické okno vpravo, čehož bylo snad současně využito k přístavbě jižní předsíně, která částečně zakryla i oba opěráky, a jejíž pultová střecha dosáhla stejné výše jako zazdívka krajního okna. Velmi pozdní vznik této předsíně dokládá mj. i značná omšelost jižního portálu lodi. V sou-



Obr. 9: Věž kostela - pohled od severu.

časné době vyplňuje zbytek nejzápadnějšího travé jižní boční lodi betlém. Kruchta byla zpřístupněna i na severní straně postavením malého schodiště do kouta při severním portálu.

Poslední úpravu zaznamenal interiér kostela r. 1882, kdy došlo k vybavení pseudoslohovým mobiliárem a byly osazeny nové vitrážové výplně oken.

Mimořádně pozoruhodným útvarem je vysoká kostelní věž v severozápadním nároží trojlodí, která na západě lícuje se střední a jižní lodí, na severu půdorys trojlodí přesahuje. Vnější půdorysné rozměry věže činí 7x7 m.

Věž má oddělené podvěží o půdorysu mírně nepravidelného čtverce (severní strana 350, východní 403, jižní 380, západní 408 cm; kosá je východní strana), přístupné ze střední lodi poměrně úzkým hrotitým portálem o zkosené špaletě, která ve vrcholu nabývá formy oslího hřbetu. V portálu jsou osazeny původní gotické dveře, pobité zevně železem s pruty tvořícími motiv kříže. Ze strany podvěží je tento portálek pouze hrotitý, s pravouhlým profilem ostění.

Podvěží je dnes sklenuto křížovou gotickou klenbou s žebry hruškovcového profilu, vybíhajícími z polygonálních konzol, obdobných jako v celém kostele, ovšem konzola v severozápadním koutě je výrazně větší. Ve vrcholu klenby je dutý terčovitý svorník. Tato klenba, vůči klenbě boční lodi nižší, je však druhotná.

Původně bylo i podvěží zaklenuto klenbou nasazenou ve stejné výši jako klenby boční lodě. Nad dnešní klenbou se dochovaly tři nepoškozené koutové pískovcové konzoly, vůči ostatním konzolám v kostele atypické (čtvrtá, severozápadní konzola je značně otlučená) a v zásypu byl nalezen jeden fragment klenebního žebra hruškovcového profilu.

Této zaniklé původní klenbě odpovídalo i zazděné hrotité okno v severní stěně věže, které bylo při provádění nové klenby zazděno, protože tato nová klenba je předělila. Okno se zkoseným pískovcovým ostěním vyrůstalo z průběžné pískovcové parapetní římsy a bylo tedy analogické oknům v bočních lodích. Mělo vnitřní světlost 115 cm, celková šířka zkoseného vnitřního ostění je 240 cm. Vzdálenost vrcholu okna od spodního líce konzoly klenby činí ve vertikálním směru 150 cm.

Podvěží v původní podobě, kdy je prosvětlovalo relativně velké hrotité okno, sloužilo zřejmě jako kaple, snad v užším vztahu k městské radě.

K zániku kaple, resp. ke zřízení klenby, došlo z neznámých příčin. Protože na věži dodnes nejsou patrné žádné statické poruchy, lze tuto destrukci vysvětlit snad v souvislosti s požárem města 16. 5. 1420, kdy se mohla klenba prolomit pádem zvonů nebo prohořelé vnitřní konstrukce věže. Roku 1491 byl do věže pořízen nový zvon Pavel, který spolu se zvonem sv. Prokopem ze 14. či 15. století, Dominikánem a Mediánem z r. 1574 a umíráčkem z r. 1757 pak existoval až do požáru kostela r. 1817. Nová klenba pak byla z neznámých důvodů nasazena níže a zřejmě pro ni byla použita žebra původní klenby. Pouze jediný díl žebra se totiž dostal do jejího zásypu. Tuto změnu, spojenou se zrušením nepochybně reprezentativního prostoru, lze vysvětlit jedi- celkovou změnou funkce, snad na městskou zbrojnicu, pro niž byla absence oken naopak žádoucí.

Vlastní věž, vyzdřená téměř výhradně z velkých pískovcových kvádrů, s nárožími armovanými nepravidelnými bloky pískovce, je přístupná vnějším vřetenovým schodištěm v síle západní zdi věže, které se navenek projevuje jejím zesílením. Schodišťový přístavek je ve vyšších částech vyzděn převážně z gotických cihel.

Nad původní klenbu podvěží se z vřetenového schodiště vstupovalo kamenným hrotitým portálem o výšce 182 cm a šířce 78 cm; dnes je v této úrovni trámový strop. Toto 1. patro věže je ze tří stran osvětleno malými okénky. V jižní stěně je prolomen pravouhlý, nearchitektonizovaný vstup na klenbu hlavní lodi. Vřetenové schodiště stoupá ještě o jednu úroveň výše, a teprve tam začíná vnitřní dřevěná schodišťová konstrukce.

Zmíněné zřízení či snesení klenby podvěží a nové nižší zaklenutí vyvolalo prolomení nového hrotitého portálu, který tuto nižší klenbu zpřístupnil. Je analogický původnímu, výše položenému portálu, a jeho šířka činí 97 cm. Jeho druhotnost je zcela mimo pochybnost, neboť v původní situaci by neměl žádný smysl a navíc by byl prakticky neproveditelný. Ani toto umístění portálu není ve vztahu ke klenbě ideální, neboť

její vrchol leží zhruba metr pod prahem portálku (práh je mírně pod horní úrovní zazděného okna, vrchol bloku ostění zhruba ve výši původních klenebních konzol) - přístup na klenbu je tedy značně obtížný. Toto nevýhodné řešení však podminil průběh výstupové křivky točitého schodiště, a i to je jasný důkaz o druhotnosti tohoto portálku.

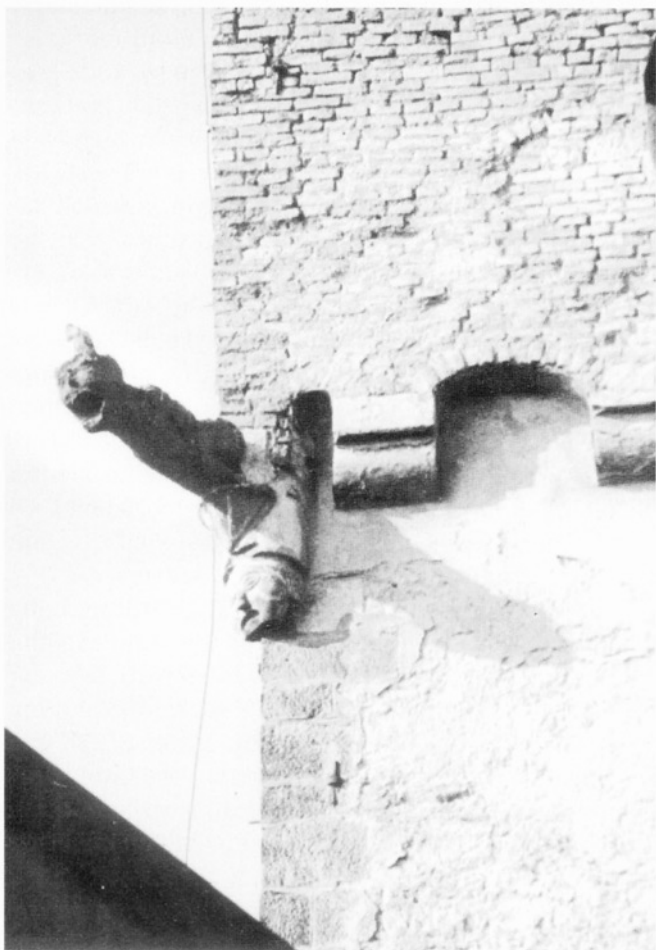
Drobná obdélná či nahoře zaoblená okénka věže a schodiště (v patře nad podvěžím završená obloučkem ve tvaru oslího hřbetu) jsou vesměs vytesána vždy z jednoho kusu pískovce. Věž, zajištěná v nárožích nakoso postavenými jednou odstupněnými opěráky s pultovou stříškou, má v úrovni zvonového patra pískovcovou římsu, vlastní zvonové patro je o několik centimetrů užší. Ve zvonovém patře jsou velká lomená okna s rozevřenou pískovcovou špaletou. Kamenný parapet je vždy nasazen na římsu. Okna byla druhotně nad parapetem přizděna. Tato dozdivka byla při nedávné opravě odstraněna. Severní okno (směrem k náměstí) je širší než okno západní a východní. Jižní okno je výrazně nejmenší, což nepochybně souvisí s exponovaností tohoto boku věže ze strany někdejších městských hradeb.

Nad zvonovým patrem jsou v nárožích věže osazeny kamenné masky, z nichž vycházejí válcové přípory s polygonálními konzolami (v severozápadním nároží nedochována). Tyto konzoly podpíraly kamenné chrlice v podobě dábliků. Chrlice byly ovšem do nedávné

opravy věže dochovány jen v severovýchodním a jiho-východním nároží. Chrlice v jihozápadním nároží je zachycen na kresbě Josefa Mánesa a na jedné staré pohlednici (uloženo v Městském muzeu). Původně byly chrlice jistě na všech nárožích. Při nedávné opravě věže byly bohužel zbývající chrlice sneseny a uloženy rovněž v muzeu, čímž byl výraz středověké věže výrazně ochuzen.

Mezi chrlicí je osazeno vždy po pěti kamenných krakorcích, které dnes nesou nejvyšší patra věže: hodinové a hlásné s ochozem. Tato patra jsou ovšem novodobá a jsou vyzděna z cihel; mezi krakorci jsou segmentové záklenky. V hodinovém patře jsou dnes velké, osově umístěné ciferníky věžních hodin, které byly původně mimo osu, blíže k nárožím (viz dále). Nejvyšší, hlásné patro je prolomeno trojicemi arkádových oblouků, které vyrůstají z podlahy patra. V interkolumniích je kovové zábradlí. Uvnitř se nalézá čtvercová místnost hlásného. Završení věže tvoří neobvyklá helmico-vá bání.

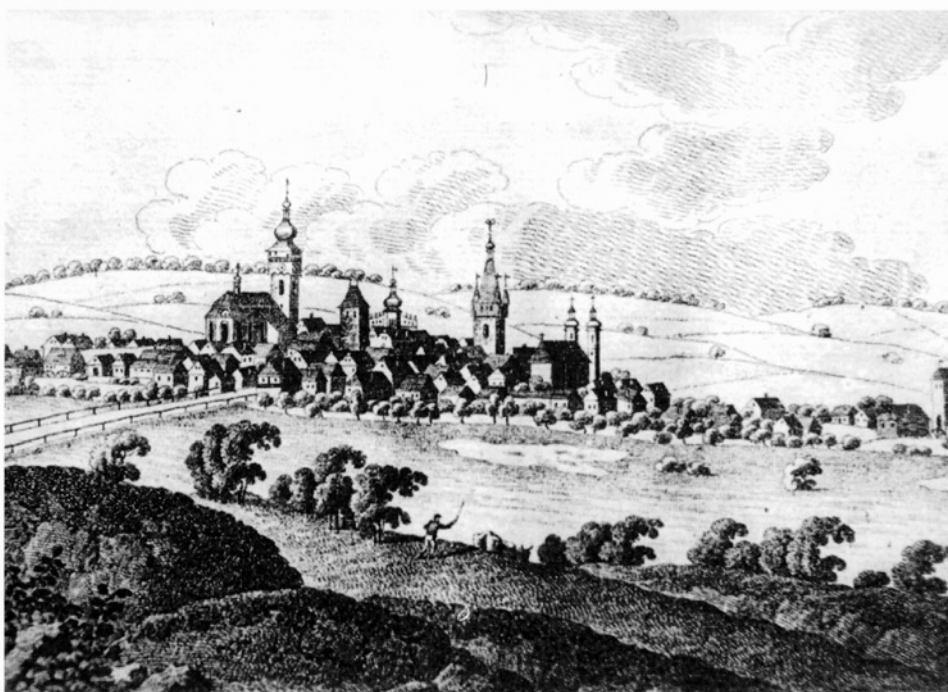
Celé zakončení věže je poměrně mladé. Můžeme-li věřit kresbě často nepřliš spolehlivého F. B. Wenera, přetrvávala ještě v 1. polovině 18. století prostá nekrytá balustráda, která vymezovala plošinu věže, z níž vyrůstalo osmiboké obydlí hlásného (?), zakončené vysokou bání. Toto završení renesančního charakteru by snad bylo možno spojovat s pořízením dvou nových zvonů r. 1574.



Obr. 10: Konzola a chrlice v jihovýchodním nároží věže.



Obr. 11: Věž kostela po poslední opravě při pohledu od západu.



Obr. 12: Nový Bydžov od severovýchodu na vedutě vydané kolem r. 1815 v Praze u Marka Berry, která zachycuje nové zakončení věže a mansardovou střechu z úpravy v 60.-70. letech 18. století. (Městské muzeum v Novém Bydžově)

Veduty města z přelomu 18. a 19. století již zachycují nad krakorci dvoupodlažní nástavbu obdobnou dnešní, se spodním hodinovým patrem, ochoz však netvoří arkádové oblouky, ale průběžná dřevěná pavlač. Věž tehdy kryla barokní cibulová bání s lucernou. Tato úprava pocházela z r. 1736, kdy starou bání i s obrazem sv. Vavřince srazil vítr. Nová bání byla dílem mistra Jana Fuchse z Prahy.

Dnešní podoba zděného ochozu a bání věže pochází v zásadě z r. 1818, tedy z opravy po požáru r. 1817, který zničil krov a tři z pěti zvonů. Hodiny byly přemístěny do středu polí při opravě fasády kostela r. 1878, dnešní byly pořízeny r. 1925.

Původní středověké završení věže ovšem muselo být úplně jiné. Na kamenných krakorcích musela zákonitě být vyzděna atika, snad zakončená cimbuřím a s nárožními věžičkami, plošina věže byla otevřená a vyrůstala z ní nejspíše čtyř- či osmiboká jehlanová omítaná zděná helmice. Toto ve středověku běžně rozšířené řešení se v širším okolí dochovalo na kostelích v Opatovicích nad Labem, Starých Ždánicích a Stolanech a ojediněle i jinde v Čechách (běžné je na Dolní Moravě, mezi Brnem a Znojmem). Oprávněnost tohoto předpokladu ovšem není dána jen těmito analogiemi, ale především skutečností, že na kamenných krakorcích jistě nespočíval dřevěný ochoz a především: kdyby věž nebyla zakončena otevřenou plošinou, z níž teprve vyrůstala zděná helmice, neměly by chrliče pro odvod vody (z plošiny) žádné opodstatnění.

Rovněž zastřešení vlastního chrámu prodělalo řadu úprav. Ještě Wernerova kresba, která jako jediná zachycuje město nikoli tradičně od severoseverovýchodu, z Metličanského kopce, ale od jihozápadu, ukazuje v zá-

padním průčelí kostela strmý štít hlavní lodi.

Při úpravách kostela za děkana Jana Šebastiana Lyera de Lauro a potom za Jana Františka Macha (1767 až 1772) byl štít snesen a střední loď s presbytářem dostaly výrazně profilovanou korunní římsu se zdůrazněným jihozápadním nárožím. Přínosem této úpravy bylo vyzdění tří pilířků na severní straně hlavní lodi (k náměstí), na něž byla osazena barokní plastika sv. Vavřince mezi dvěma anděly. Loď i presbytář současně dostaly společnou vysokou mansardovou střechu, západní štít již nebyl obnoven.

Jestliže tato úprava měla ještě estetické hodnoty, následná úprava po požáru roku 1817, která loď s presbytářem

zastřešila nízkou valbovou střechou, byla zcela utilitární a znamenala značné ochuzení výrazu stavby. Celá oprava kostela tehdy stála 265 zl. 13 kr.

Tehdy vzniklá dnešní valbová střecha se zajímavým způsobem vyrovnala s někdejší úžlabím mezi věží a střechou střední lodi. Hřeben střechy byl totiž pravouhle zalomen kolmo k věži a tím toto úžlabí zcela zaniklo. Pod touto novou střechou se ovšem zachovala převážná část původní římsové konzoly, která nesla kamenný či dřevěný žlab úžlabí. Římsová konzola, zakotvená do zdiva věže, je nasazena zhruba v polovině výšky dnešní střechy hlavní lodi. Je 25 cm vysoká, vložení činí 50 cm. Po vybudování dnešní střechy byly ty části konzoly, které střecha nezakryla, osekány. Na levé straně z estetických důvodů úplně (je zde však patrná hrana), na pravé straně, která není odnikud vidět, jen částečně.

Na půdě kostela se zachovaly průlezy na klenbu bočních lodí, přístupnou ovšem jediné žebříkem. Průlez do severní lodi je na styku 2. a 3. travé (od západu), průlez do jižní lodi je na styku 1. a 2. travé.

Koruny zdi hlavní lodi, presbytáře a triumfálního oblouku dosahují stejné výšky. Pod korunou západní zdi hlavní lodi a po obvodu celého presbytáře jsou dochovány původní otvory, zaklenuté nízkými cihlovými segmenty. Jsou vysoké cca 50 cm, široké 30-35 cm. Dochovaná hloubka otvorů je 80 cm. Vertikální vzdálenost vrcholu otvorů od koruny zdi, resp. od spodní hrany vazných trámů krovu, činí 110-120 cm. Úroveň parapetu je cca 130 cm nad nízkým zásypem nad klenbovými konzolami. V západním průčelí střední lodi jsou tyto otvory pouze dva, symetricky rozmístěné od svislé osy klenebního oblouku. V presbytáři bylo těch-

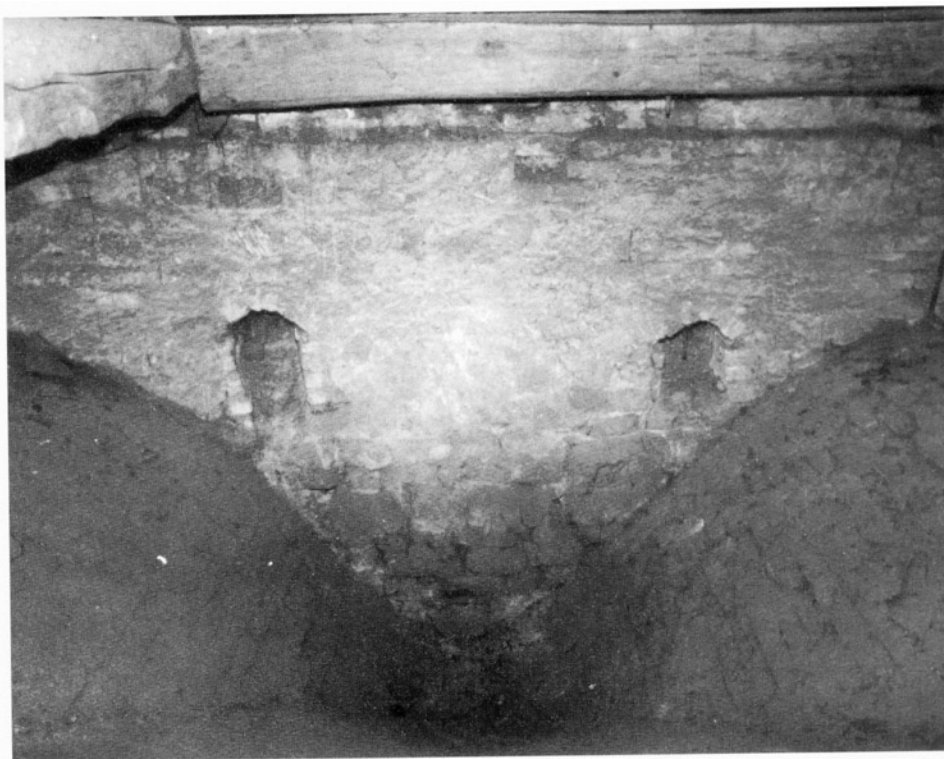
to otvorů zjištěno 12. V obdélných polích jsou situovány vesměs ve dvojicích po stranách os mezi klenebními travé - pokud by se uplatňovaly zvenčí, tedy po stranách opěráků, resp. nad nimi. V presbytáři vykazují osy otvorů zřetelné šikmé vychýlení, rozbíhající se symetricky vně od klenebních travé a opěráků. V polygonálním závěru je rozmístění otvorů méně pravidelné. Účel těchto otvorů není zcela jasný; zřejmě šlo buď o konstrukční otvory pro vyložení lešení, nebo spíše o větrací, později zevně zazděná okénka. Funkce těchto otvorů jako střílen nepřipadá v úvahu, neboť jsou příliš hluboké a úzké (a nikoli kónické) a navíc špatně přístupné (pouze z nejnižších poloh klenby). Rovněž

předpoklad, že by bývaly mohly sloužit k vyložení dřevěného obranného patra, resp. ochozu nad presbytářem, není pravděpodobný, třebaže by pro něj mohla svědčit skutečnost, že byly zjištěny právě jen v těch úsecích půdorysu, kde by existence podsebití byla reálná a účelná (nad střechami bočních lodí totiž přirozeně být nemohlo).

Z popisu kostela tedy vyplynuly v podstatě všechny změny podoby kostela oproti původnímu stavu, které umožňují provést poměrně spolehlivou ideální rekonstrukci, třebaže v konkrétním tvarosloví zaniklých částí jen hypotetickou. Nejisté zůstává vedle konkrétní formy zakončení věže především členění západního průčelí se štítem. Zde jde o otázku původnosti atypického okna hlavní lodi, popř. o existenci otvoru ve štítě (viz Wernerova kresba). Dále není jisté, zda existovala vysoká okna i v nejzápadnějším travé presbytáře. Alespoň na jižní straně, kde již v původní situaci musíme předpokládat sakristii, to však není pravděpodobné.

Otázka datace stavby kostela je poměrně jednoznačná, pokud jde o počátek stavby. Velké, postupně budované městské kostely se obvykle svítily po částech, tak, jak byly jednotlivé stavební etapy dokončovány. Vždy se však (u novostaveb) začínalo nejdůležitější částí svatyně, presbytářem. Lze tedy patrně považovat za jisté, že alespoň presbytář novobydžovského kostela byl r. 1311 dokončen. Je to 6 let od první nepřímé zmínky o kostele (1305), přičemž k založení svatyně i města mohlo dojít dokonce v rozmezí mezi lety 1290 až 1305.

O vlastním trojlodí předpokládal V. Mencl, že bylo dokončováno až hluboko ve 2. polovině 14. století. Zdá se však, že podstatná část prací musela být dokonče-

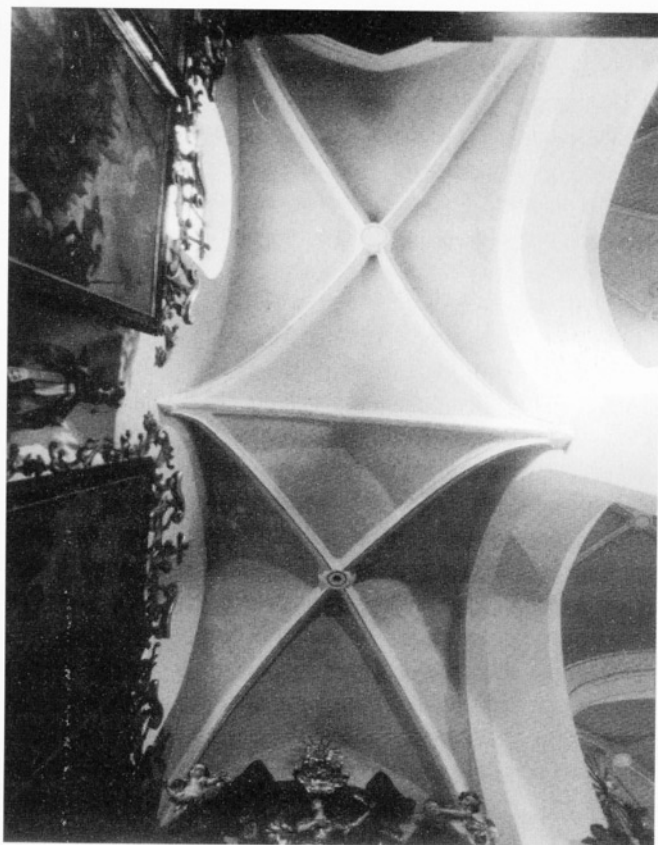


Obr. 13: Otvory nad klenbou presbytáře: jižní strana.

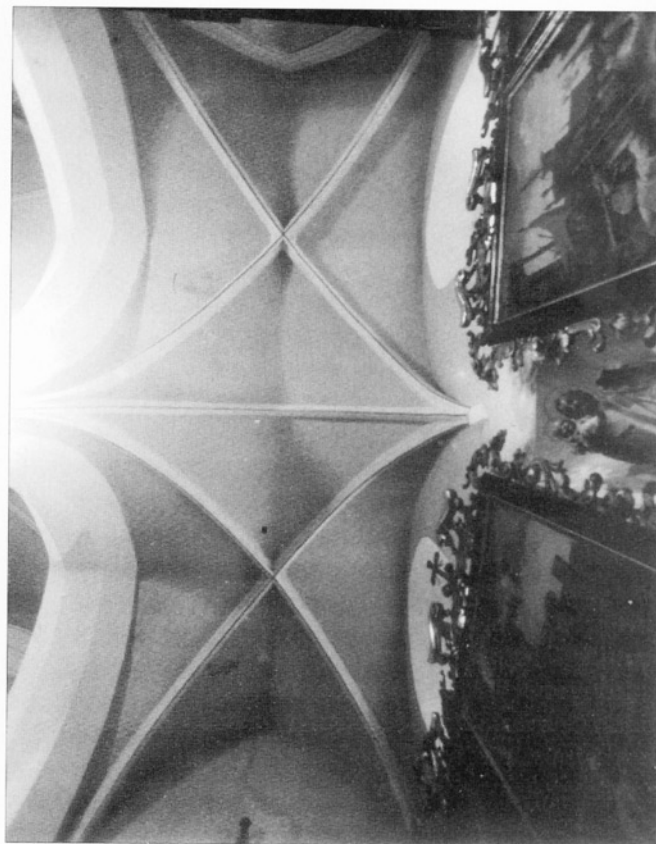
na mnohem dříve. Naznačují to svorníky s reliéfem královského lva v nejzápadnějším travé hlavní lodi a v severní předsíni. Tento motiv zde totiž zřejmě nemohl být použit po r. 1325, kdy se Nový Bydžov stal poddanským *vartemberským* městem. Vznik reliéfů až po r. 1569, kdy se Nový Bydžov opět stal královským (věnným) městem, je vyloučen, zvláště v případě předsíně, kde má lev typické raně gotické ztvárnění. Z této skutečnosti by tedy vyplývalo, že jak hlavní, tak severní loď a předsíň byly postaveny před r. 1325, přičemž nelze zcela vyloučit ani rok 1311 jako dokončení celého kostela. V této úvaze je přirozeně rozhodující, zda oba erby budeme vykládat jako doklad královského vlastnictví města, či zda budeme předpokládat, že zde mají význam pečetiho znamení, o jehož podobě ovšem pro středověk v Novém Bydžově nemáme doklady, třebaže předpokládáme, že předcházelo dnešní znak města, královského lva, dříve ještě s rozpolcenou patou štítu (patrně reminiscence vartemberské vlády).

Pokud jde o věž, musela být budována současně s trojlodím a dokončena (alespoň ve spodní části) byla dokonce dříve než severní předsíň, neboť zdivo této předsíně pohlcuje severovýchodní opěrák věže. Rovněž jižní loď mohla být budována zhruba současně. Lze tedy předpokládat, že celý kostel byl v zásadě dokončen buď již r. 1311, nebo nejpozději do r. 1325. To samozřejmě nevylučuje provádění některých dokončovacích prací i později.

Předpoklad poměrně krátké doby výstavby kostela může potvrzovat i jednotná koncepce stavby a vcelku i její tvarosloví, třebaže určité rozdíly zaznamenat lze. Jednak je to rozdílné završení opěráků trojlodí oproti presbytáři a věži, dále odlišné patky severních a jižních



Obr. 14: Klenba severní boční lodě.



Obr. 15: Klenba jižní boční lodě.

pilířů arkád trojlodí, jejichž profil také není totožný, různé rozměry cihel klenebních kápí v presbytáři a v hlavní lodi (klenby bočních lodí nemohly být prozkoumány) a nakonec fakt, že křížová klenba jižní boční lodi nemá svorníky. V těchto skutečnostech však není nutno apriori hledat oporu pro výraznější etapovitost stavby, neboť se navzájem v jistém smyslu vylučují - např. podle tvaru opěráků by byl nejprve vybudován presbytář a samostatná věž, což je v tomto případě z konstrukčního hlediska nepravděpodobné a odporovala by tomu i původní klenba podvěží, navázaná na klenební systém severní boční lodi. Archaický portál jižní lodi (nejde-li o druhotné deformace) by zase byl v rozporu s předpokládaným pozdějším vznikem jižní lodi, třebaže jeho určitá rustikalita by pro to naopak svědčit mohla. Je tedy otázka, zda zaznamenané nesrovnalosti může vysvětlit předpoklad částečné provinčialnosti zúčastněné stavební huti, jíž by bylo možno přičíst i určité deformace, resp. nepravidelnosti obrysu oken presbytáře, neumělý jižní portál, neúměrnost velikosti některých konzol vůči klenebním žebrům aj. V každém případě vyžaduje novobydžovský kostel ještě další podrobné analytické a srovnávací studium.

Založení novobydžovského kostela Matky Boží spadá do závěru velmi výrazné etapy české gotiky, doby panování Václava II. (1278-1305), v níž jednak doznívaly starší tradice hmotné rané gotiky doby Přemysla Otakara II., jednak se rodily a rozvíjely tendence vertikální a odhmotňované poklasické gotiky. Hlavní vývoj

se odehrával na stavebních podnicích řádových komunit, jednak cisterciáků, jednak mendikantských řádů.

Podíváme-li se na novobydžovský kostel v kontextu architektury doby Václava II., je zcela zřejmé, že má v jejím rámci významné a navíc poněkud specifické postavení. U laikálního městského farního kostela především překvapuje existence dlouhého chóru. Vliv soudobého mendikantského chrámového stavitelství je tu více než zřejmý a patrně úzce souvisí se současně budovaným novobydžovským minoritským klášterním kostelem, který se nedochoval. Lze ostatně důvodně předpokládat, že obě stavby mohly být dílem jediné hutě.

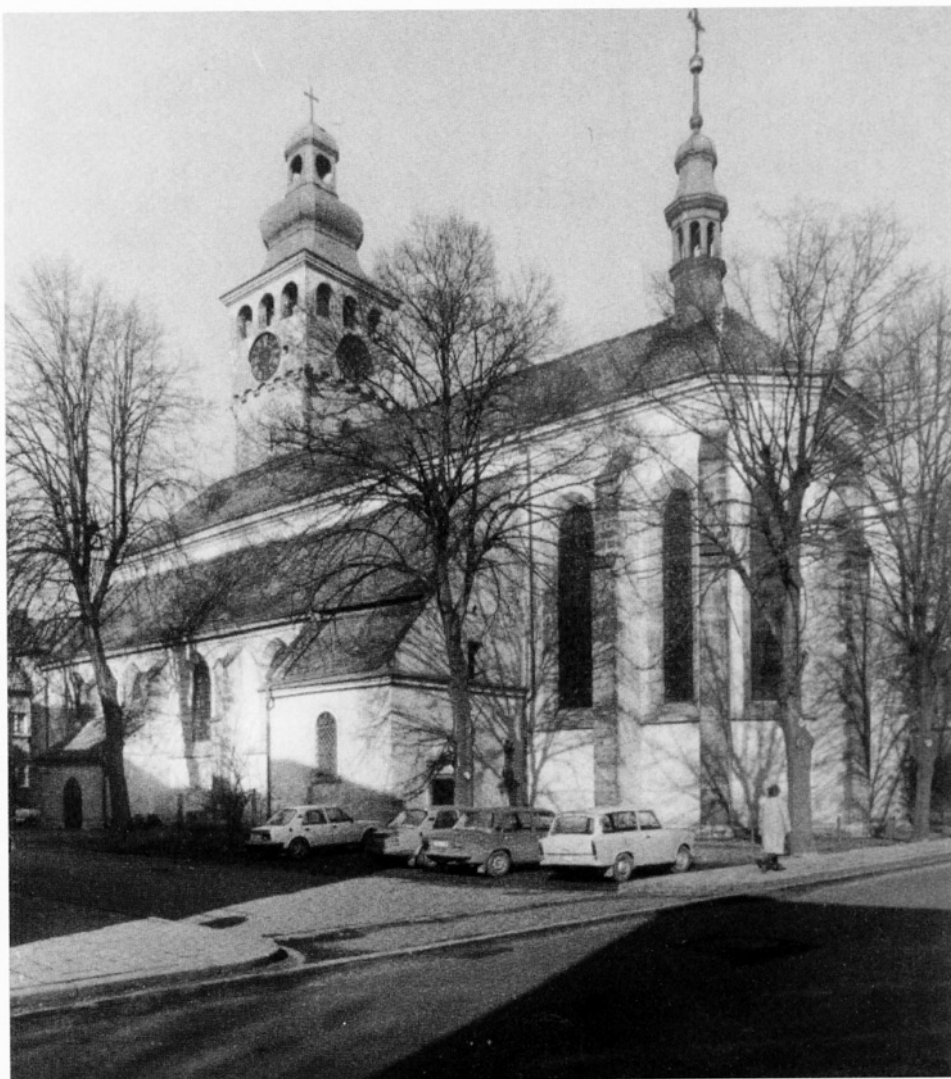
Velmi neobvyklá je rovněž prostorová forma vlastního trojlodí ve formě pseudobaziliky, která dodává kostelu v kontextu soudobé tvorby značný význam. Jde zřejmě o doklad snahy záměrného scelení prostoru, podporovaného i osmibokými profily pilířů střední lodi, ovšem ne v pozdně gotickém smyslu městské haly, která staví na roveň celý prostor kostela. V novobydžovské pseudobazilice naopak zůstává a ještě se zvýrazňuje optické působení a tím i význam presbytáře, který je vůči potmělému trojlodí výrazně přesvětlen, a tak i nadřazen.

Novobydžovský kostel Matky Boží tedy svou prostorovou skladbou nepochybně ve své době patřil k pokročilejším architekturám v rámci městských (nikoli klášterních) kostelů v českých královských městech. Je jedním z řady kostelů, které směřovaly k vytvoření

síňové haly. Takových pokusů nebylo do poloviny 14. století u nás mnoho, třebaže první síňový prostor u nás vznikl již r. 1232 v klášterním kostele v Teplé a krátce na to i v Jihlavě a jinde.

Novobydžovský kostel jako příznačné a významné dílo české „redukované“ gotiky doby Václava II., v němž byla hlavní pozornost soustředěna na působení prostoru, nikoliv konstrukci, tektoniku, či náročnost tvarosloví, má však přes výrazný mendikantský vliv převažující charakter městského kostela, určený zvláště vysokou městskou hláskou.

Vzor pro prostorovou skladbu novobydžovského kostela byl dříve hledán v chrámu sv. Ducha v nedalekém Hradci Králové, ve městě, jehož vladaři byla novobydžovská městská obec v letech 1311-25 podřízena, a kde bylo v linii církevní hierarchie sídlo nadřízeného arcijáhna novobydžovského děkanátu po celý středověk. Rovněž v Hradci se setkáváme s dlouhým a vysokým chórem a s pseudobazilikálním trojlodím. Stavební vývoj hradeckého chrámu není rovněž zcela jasný, zdá se však, že jeho výstavba spadala až do doby po požáru města r. 1339, kdy již byl novobydžovský kostel pravděpodobně z převážné části dokončen. Nedávno bylo prokázáno, že původní hmotová koncepce hradeckého kostela byla od-



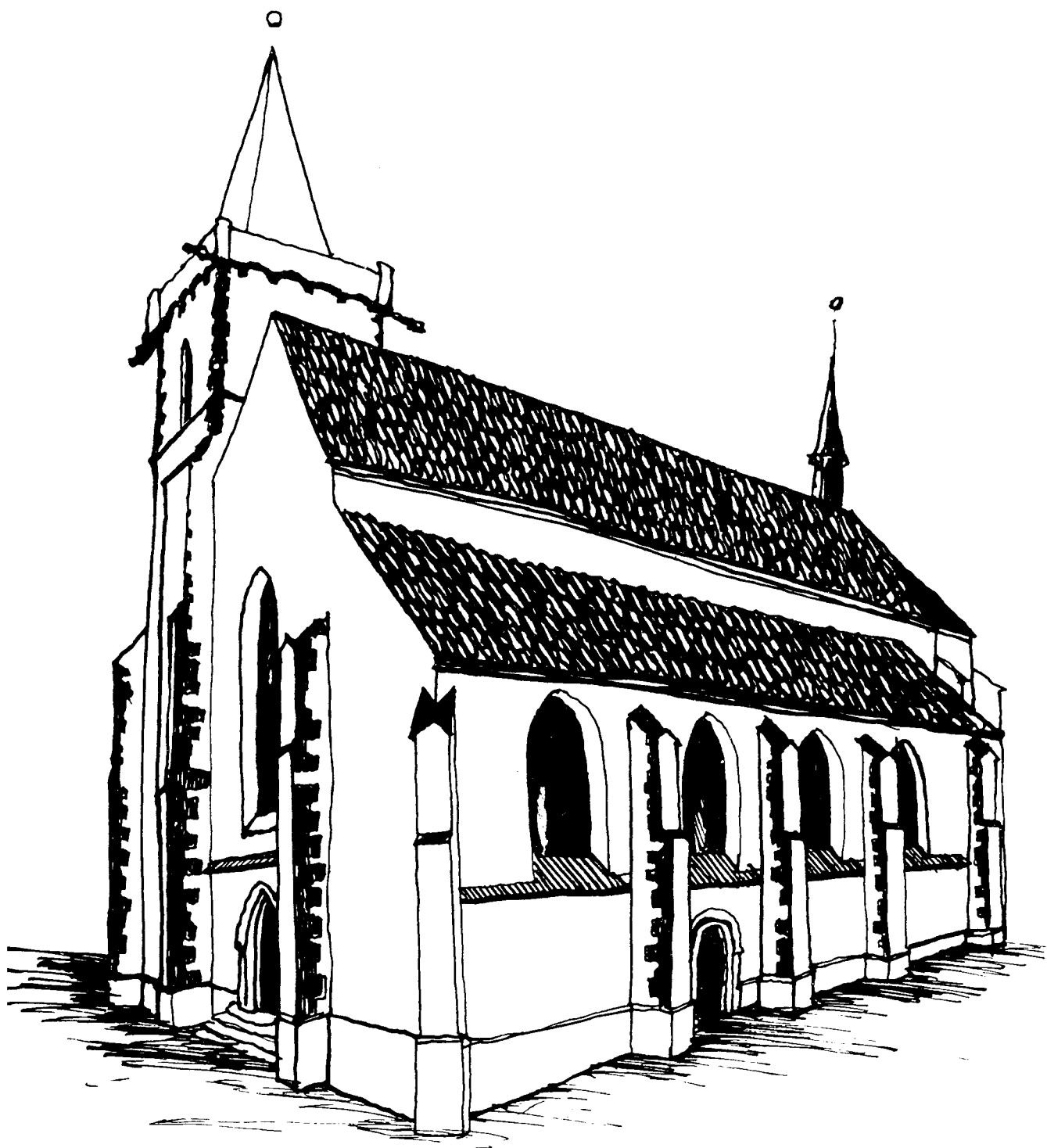
Obr. 16: Pohled od jihovýchodu

lišná, neboť zde byly zjištěny stopy po opěrném systému, což ukázalo, že zdejší pseudobazilikální skladba je až druhotná. Hradecký kostel má navíc podstatně odlišnou situaci umístění věží a liší se i stavebním materiálem - reznými cihlami.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Schwerpunkt der Studie ist die Bauentwicklungsanalyse dieser bedeutenden mittelalterlichen Stadtkirche, der bisher in der Fachliteratur keine Aufmerksamkeit gewidmet wurde. Es geht also auch um die erste Beschreibung dieses Baues. Auf Grund der Oberflächenerforschung wurde die Vorstellung von dem ursprünglichen Bild des Baues und den jüngeren Veränderungen formuliert, die die Kirche betrafen, na-

mentlich im Innern und im Turmabschluss. Die Entstehung des wesentlichen Kirchenteiles stammt aus dem 1. Viertel des 14. Jahrhunderts. Durch den Architekturwert und die pseudo-basilikaformige Raumordnung handelt es sich um einen ersten Bau seiner Zeit, dem es nötig ist weitere Aufmerksamkeit zu widmen.



Obr. 17: Rekonstrukce původní podoby kostela, pohled od jihozápadu. (Karel Kuča)